

Orta Çağ İslam Dünyasında İhanetler ve Suikastler: İsmâ'îli, Karmatî ve Nizari Gruplar

Abdullah EKİNCİ*

Özet

İslam dünyası düşünce, inanç ve kültür açısından farklı kutuplara sahiptir. Başlangıçta iki kutuplu yapı, sonraki dönemlerde her grup kendi içinde bölünmeler yaşayarak, nüanslar düzeyinde de olsa farklılaşmalar oluştu. VII. Yüzyılda başlayan İslam'ı anlama, yorumlama ve yaşama hususunda ayrık otları görülmeye başlandı. İslam dünyasındaki anlam, insan ve araçlar bunlara mekân ve iç dinamiklerin de tesiriyle IX. ve X. Yüzyıllarda başlayan terör faaliyetleriyle bölünme ve parçalanma alametleri göstermeye başlamıştır. Özellikle IX. ve XIII. Yüzyıllarda İsmâîli, Karmatî ve Nizari İslam algısı, İslam dünyasının korkulu rüyası olmuştur. Diğerinin İslam algısının varlığını kabul edememek ya da ortak miras kadar ortak yaşam alanları ve pratiklerini oluşturamamak, İslam dünyasını bir medeniyet coğrafyasından, kan ve gözyaşı coğrafyasına dönüşmesine neden olmuştur. Ortodoks İslam'ın bätini, mulhid, zındık veya zenadık kavramlarıyla tanımladıkları bu gruplar, aslında bu tanımlamaların çok ötesinde alternatif bir gündelik hayat ve devlet yapılanması önermekte idiler. Bunu da gerçekleştirmek için merkez ve taşrada örgütlendiler. İsmâ'îli-Karmatî dönemi tarihi iki ana döneme ayrılmaktadır. Bu dönemler, çalışmalarını gizli yürüttükleri (Devr-i Setr) ile açık yürütmek zorunda kaldıkları Devr-i Zuhur dönemleridir. Her iki dönemin kendi içinde bölgesel ve dönemsel dinamiklere göre değişen eylem ve söylemleri söz konusudur. İsmâ'îlilerin IX. Yüzyıldan XX. Yüzyıla süren Devr-i Zuhur dönemi kaynakları incelendiğinde üç devresi ve üç stratejisi olduğu görülecektir.

Anahtar Kelimeler: İsmâîli, Karmatî, Nizari, mulhid, zındık ve zenadık.

* Prof. Dr., Harran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fak., Tarih Bölümü, ekinci63@gmail.com

Abstract

The Islamic world has different poles in terms of thought, faith and culture. In the beginning, the bipolar structure, in the following periods, each group experienced divisions within themselves, and also at the level of nuances. In the 7th century, discrete herbs for understanding, interpreting and living Islam began to be seen. The meaning, the people and the means in the Islamic world are influenced by space and internal dynamics. Then began to show signs of division and fragmentation by terrorist activities that started in the 9th and 10th centuries. Especially in the 9th and 13th centuries Ismaili, Karmati and Nizari Islamic perception has become a fearful dream of the Islamic world. Failing to accept the existence of another's Islamic perception or to create common living spaces and practices as common heritage has led to the transformation of the Islamic world from a civilization geography to a blood and tear geography. These groups, which Orthodox Islam has described with the concepts of bodily, mulhid, zındık or zenadık, have in fact proposed an alternative everyday life and state structuring far beyond these definitions. In order to realize this, they are organized in the center and the provinces. The history of the Isma'il-Karmati period is divided into two main turning points. These periods are Devr-i Zuhur in which they carried out their issues openly, Devr-i setr period in which they had to carry out their work secretly. Both periods have their own actions and discourses which vary according to regional and periodical dynamics. When the resources of the period of the Devrim-i Zuhur period are examined, it will be seen that there are three cycles and three strategies from the 9th to the 20th century.

Key Words: Ismaili, Karmati, Nizari, mulhid, zındık or zenadık

İlk Dönem Dâ'ileri: İsmailîler ve Karmatiler

İsmailîyye Ca'fer es-Sadık (148/765)'ın ölümünden sonra başlayan tartışmalarla ortaya çıktı. İsmailîlerin bir bölümü Ca'fer es-Sadık'ın oğlu İsmail'in halef olarak tayin edildiğini kabul ettiler. İsmail 145/762'de daha babası hayatta iken vefat etmesi üzerine Ca'fer es-Sadık'ın ikinci oğlu Musa el-Kazım yedinci imam olarak kabul edildi. Bu grup İsmailî Aşeriyye (İmamiyye) olarak adlandırılır. İmamet, Ca'fer es-Sadık'ın oğlu İsmail'e geçtiğine inananlar ise İsmailîyye olarak adlandırılmıştır. Hareketin taraftarları, İsmail'in ölümünün ardından (158/774)¹ oğlu Muhammed b.

¹ Mustafa Galib, *Tarihu'd-Da'veti'l-İsmailiyye*, Beyrut 1965, s. 137, 144; Abdullah Ekinci, *Ortadoğu'da Marjinal Bir Hareket; Karmatiler (Siyasi, Sosyal ve İktisadi Faaliyetleri/Ortadoğu'da İlk Sosyalist Yapılanma)*, Odak Yayınevi, Ankara

İsmail'in etrafında toplanmışlardı.¹ İvanow, İsmailîlerin, Ebu'l Hattab ile aralarındaki bağlantıyı reddetmelerine karşın, ilk İsmailîliyye'nin, Cafer es-Sadık'ın ilahlığını² ve kendisinin de onun tarafından peygamber olarak görevlendirildiğini iddia eden Ebu'l Hattab el Esedî'nin mensupları olduğunu ileri sürmektedir³. Fakat daha sonra genellikle Ebu'l Hattab'ı eleştiren İsmailî doktrini, onun ve mensuplarının düşüncelerinden etkilenmiş gibi görünmek istememişlerdir. Bununla birlikte IV/X. yüzyılın başlarında yazılan ve Bedahşan İsmailîlerince muhafaza edilen Ümmü'l Kitab genel düşünceye zıt olarak Ebu'l Hattab'ın Muhammed el-Bakır'ın sadık ve önemli bir öğrencisi,⁴ oğullarının da İsmailîyyenin kurucuları arasında olduğunu belirtir⁵. Ebu'l Hattab'dan sonra Meymun el-Kaddah ve oğlu Abdullah⁶ İsmailî öğretisinin ilk öğrencileri olmuştur. Meymun el Kaddah ve oğlu Abdullah b. Meymun el Kaddah, Ortadoğu'nun antik kültürlerinin etkisiyle İsmailî doktrininin oluşmasını sağladılar. Meymun el Kaddah ile oğlu Abdullah b. Meymun el Kaddah Fatimî hareketinin ataları olarak kabul edilir. İsmailî tarihi Ca'fer es-Sadık'ın ölümünden m./899⁷

2005; "Karmatilerin Alternatif Sosyal Yaşam Sunma Çabaları", Uluslararası Asya ve Afrika Çalışmalar Kongresi, Eylül Ankara 2007;...“Orta Doğu Heterodoksisine Dair Düşünceler (Harici, Şii ve Karmati Kavramları)”, Birinci Orta Doğu Semineri (Kavramlar Kaynaklar ve Metodoloji), Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2004, s. 319–327.

¹ Gazâlî, *Bâtuniliğin İç Yüzü*, çev. Avni İlhan, Ankara 1993, s. 10.

² W. İvanow, "İsmailîs and Qarmatians", *Journal Royal Asiatic Society*, Bombay Branch, 1940, s. 52.

³ Nevbahtî, *Firaku'ş Şia*, s. 58-59.

⁴ Abdurrahman Bedevî, *Mezâhibu'l İslamiyyin*, II, Beyrut 1973, s. 51.

⁵ Mustafa Öz-Mustafa Muhammed eş-Şek'a, s. 129.

⁶ Meymun el Kaddah ve Abdullah b. Meymun el Kaddah için Bkz. İbn Nedim, *el Fihrist*, nşr. Rıza Teceddüd, Tahran 1971, s. 238-239; Bağdadî, *el-Fark*, s. 169; amlf., *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. E. Ruhi Fıglalı, İstanbul 1979, s. 253; Makrizî, *İtti'azü'l Hunafa*, Kahire 1967, s. 22-29, 38-40; Bernard Lewis, *The Origins of İsmailîs*, Cambridge 1940, s. 19-22, 34, 42, 54-67; W. İvanow, *The Rise of The Fatimids*, Bombay 1942, s. 46; W. İvanow, *The Alleged Founder of İsmailism*, II, Bombay 1940, s. 60; M. Th. Houtsma, "Abdullah" *İA*, I, Eskişehir 1997, s. 35; E. Ruhi Fıglalı, "Abdullah b. Meymun el Kaddah", *DİA*, I, İstanbul 1988, s. 118; S. M. Stern, "Abdullah Meymun", *EL*, I, s. 48.

⁷ Genelde Fatimî Devletinin kuruluş dönemi Setr döneminin bitiş tarihi olarak kabul edilmesine rağmen Ubeydullah Mehdi'nin açıktan kendisinin Mehdi olarak ilan etmesi başta Hamdan Karmat ve diğer dailerin itirazı 891'dan yılından itibaren. Fakat İsmailîler arasındaki ihtilaf 899'da doruk noktasına ulaşmıştır. Bu tarihten sonra grup içinde silahlı mücadeleler başlamıştır. Bu nedenle Setr döneminin bitiş tarihi bu tarihi kabul etmek daha gerçekçidir. Ubeydullah el-Mehdi için bkz. Philip K. Hitti, *Arap Tarihinin Mimarları*, çev. Ali Zengin, İstanbul 1995, s.119-140; Hasan İbrahim Hasan, *Tarihu'd-Düveli'l-Fatimiyye*, Kahire 1964.

yılına kadarki dönemi Devr-i Setr (Gizlilik dönemi); 899'dan günümüze kadar süren dönemi de Zuhur veya Keşf (Açıklık) dönemi olarak iki döneme ayırılır¹.

Abbasi idarecilerinin yakın takibi ve İsmâ'ilîler arasında başlayan farklılaşma, İsmâ'ilî gruplar arasındaki ayrılıkları derinleştirdi.² Ayrılıklar gizli yürütülen faaliyetlerin de deşifre olmasını sağladı. İlk ciddi ihtilaflar 286/899 yılında Selamiye'de İmametın kendisine ve dedelerine ait bir hak olduğunu ileri süren Ubeydullah el-Mehdi'nin iddiasıyla İsmâ'ilîler bünyesinde önemli bir bölünme ortaya çıktı. Bu ihtilaf İsmâ'ilîleri devlet kurma sürecine sokmuştur. Ubeydullah'ın Kuzey Afrika'da Fatımî halifeliğini kurma amacıyla başlamış olduğu yolculukla (899) gizlilik dönemi (Devrü's-Setr) sona ermiştir³. Bu dönemi kendi arasında da iki safhaya ayırmak gerekir. İsmâ'ilîlerin ortaya çıkışından Ubeydullah Mehdi'nin İmamet ve Mehdi anlayışında yapmış olduğu reformu içeren dönemi ilk safha, Hamdan Karmat ve kayın biraderi Abdan'ın, Ubeydullah Mehdi'nin reform girişimini kabul etmeyip, bağımsız hareket etmeye başlamaları ikinci safhadır. İsmâ'ilî-Karmatî tarihinin ikinci dönemi Devrü'l-Keşf (Devr-i Zuhur)'dir. Bu İsmâ'ilî-Karmatî imamının açıkça toplumun başında olduğunun açığa çıkma ya da kendini gösterme dönemidir⁴. İsmâ'ilî-Karmatî tarihinin dönemlere ayrılması hareketin ideolojisinde de bir takım değişikliklerin olmasına neden olmuştur. Bu farklılıklar hareketin başında bulunan Mehdi-İmamın fonksiyonunun nasıl olması gerektiği, hareketin nasıl idare edilmesi gerektiği, verginin nasıl toplanacağı hususlarında olmuştur. Bu gelişmeler Suriye bölgesinde İsmâ'ilî propagandasını yürüten Hamdan ve Abdan'ın, Ubeydullah tarafından propaganda edilen yeni İsmâ'ilî doktrinden desteklerini çekmeye sebep olmuştur. Bundan sonra kendi adlarına bölgede İsmâ'ilî propagandasını sürdürdüler. Bu süreçten itibaren Hamdan başkanlığındaki Karmatî grubu merkezden bağımsız bir hareket olarak kendi ideolojilerini yaymışlardır. Kuzey Afrika'ya Yemen'den gönderilen dailer (propagandacılar) ise Ubeydullah'ı "gizli imam" olarak "Mehdi" unvanı ile halife ilan ettiler. Böylece İsmâ'ilîler, 297/909 yılında Fatımîler adıyla anılan devleti kurdular. Fatımî devleti 567/1171 yılında Selâhaddin Eyyubî'nin zaferi ile son buldu.⁵

¹ Abdurrahman Bedevî, *Mezahibu'l-İslamiyyin*, Beyrut 1973, s. 151; Mustafa Galib, *Da'veti'l-İsmâ'iliyye*, Beyrut 1965, s. 137, 144.

² Şehristânî, I, s. 149; İdris b. Hasan, *Uyunü'l-Ahbar*, V, s. 160-161.

³ Şehristani, *el-Millel ve'n-Nihal*, I, s. 172; Farhad Daftary, s. 167.

⁴ Farhad Daftary, s. 167.

⁵ Ramazan Şeşen, *Selâhaddin Eyyubî ve Devlet*, İstanbul 1987, s. 57-59.

İsmaililer arasında baş gösteren iktidar ve rant çatışması, ayrılıkların çıkmasına neden oldu. El-Mustansır'ın uzun hilafeti döneminde (427-487/1036-1096) İsmâ'ilîler, Musta'li ve Nizarî olmak üzere iki kola ayrıldı. Musta'li hareketi, 487/1094'den itibaren Mısır, Suriye, Yemen ve İslam dünyasının bazı bölgelerinde İsmâ'ilî merkezden ayrı faaliyet göstermeye başladı. Musta'lîler, Nizarîlerin karşısında ayrı bir grup olarak propagandalarını sürdürdüler. Musta'lîler, el Mustansır'ın ardından oğlu el Amir'i, onun da ölümü ardından iki imamı daha kabul ettiler. Fatımî tahtına Hafız'ın imamlık iddiasında bulunmasıyla Musta'lîye grubu, Hafizîye ve Tayyibîye olmak üzere ikiye ayrılmıştır¹. Musta'li grubu da diğer İsmâ'ilî gruplar gibi zulüm ve istibdatla idare edilen dünyayı adalet ve doğrulukla yönetecek "Mehdî'nin geleceği" düşüncesini yaymaya çalışmıştır. Musta'lîye grubu, sosyal taban olarak iktisadî buhrandan en fazla etkilenen işçi ve köylü sınıfı ile muhalif grupları hareketlerine çekmeye çalıştılar. Fakat Musta'li grubunun faaliyetleri, Karmatî ve Nizarî grupları kadar İslam dünyasını derinden sarsmamıştır. Musta'lîler daha çok Yemen ve Hindistan'ın Bombay, Borada ve Haydarabad şehirlerinde etkili olmuşlardır. Özellikle Haydarabad'da ortaya çıkmış olan Bohralar, günümüze kadar ulaşmışlardır².

İsmaili-Karmatîlerin İslam dünyasındaki Da'î Örgütlenmesi

Selamiye merkezli İsmâ'ilî propagandası, dünyayı 12, 20 veya 24 bölgeye ayırmıştır. Zamanla bu bölgelerde faaliyetleri organize eden da'îler, siyasi ve sosyoekonomik nedenlerle merkezden farklı düşünmeye ve bağımsız hareket etmeye başladılar. Gizlilik döneminde, Mehdi'nin temsilcilerine hüccet denilmiştir. Hüccet dinsel hiyerarşisi gizli Mehdi ile onu görmesi ve tanıması olanaksız olan yandaşları açısından bağlantı sağlayan en yüksek lider olarak görülmüştür. İsmâ'ilî örgütlenmesi içinde

¹ Farhad Daftary, s. 305, 369; Henry Corbin, *İslâm Felsefesi Tarihi*, I, çev. Hüseyin Hatemi, İstanbul 2002, s. 150-174.

² J. N. Hollister, *The Shia of India*, London 1953, s. 265-275, 293; W. Arnold, "Bohorâ", *İA.*, II, s. 705-6; ayrıca bkz. Abdullah Ekinci, "The Struggle of Sadjids Against The Marjinal Groups of Middle East In Middle Ages", *Archiv orientální*, Oriental Archive 2006; Ekinci, "Karmatî Terimine Dair Düşünceler", *Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi e-dergi*, Ankara 2003; ..., "Ortadoğu'da Ortaya Çıkan Fikir Akımları (8-10. Yüzyıllar)", *Orta-Doğu Araştırmalar Dergisi*, Cilt I, Sayı II, 61-77, Elazığ 2003; ..., "İhşidilerin Suriye-Filistin Bölgesinde Hâkimiyet Kurma Mücadelesi", *Fırat Üniversitesi*, *Orta Doğu Dergisi*, Cilt I, Sayı I, 35-53, Elazığ 2003; ..., "Ortadoğu'da Ortaya Çıkan Heterodoks Akımların Tarihsel Arka Planı", *Türk Dünyası Tarih Araştırmaları*, Sayı. 141, 83-98, İstanbul 2005.

bir rütbe olarak hüccce,¹ İmamdan sonraki en önemli bir makam olarak devr el-setr yani gizlilik döneminde önem kazanmıştır. Çünkü dünya Tanrının "kanıtı" olmaksızın bir an bile var olamayacağı için, İmamın gizlendiği dönemde Tanrının gerçek iradesini ifade etme görevini onun temsilcileri yerine getirecektir. Bu temsil görevi Mehdi Muhammed b. İsmail, gizlendiği sürece, hücceti tarafından temsil edileceği sonucu çıkar².

İmama giden yol kendisinden geçtiği kabul edilen hüccet³ tıpkı İmam gibi her şeyi Allah'ın doğrudan kalbine ulaştırılmasıyla bildiği kabul edilmiştir⁴. Hüccetin bu anlamca donatılmasıyla bilgileri imamdan alan ve bu bilgileri kendine delil yapan⁵ imamın gizliliği döneminde onun vekili olarak görev yapmaktadır. Hücceler'in sayısı, rütbesi ve fonksiyonlarıyla ilgili bilgiler yeterli değildir. İsmailî-Karmatî doktrini dünyayı 12, 20 veyahut 24 bölgeye veya adalara (Cezireye) ayırmıştır. İsmailîlerin dünyayı bölgelere ayırmasındaki temel kıstas, coğrafi ve etnoğrafik etmenlerin bir birleşimine dayanarak çizilmiş olmasıdır. Bu bölgelerin tümü Ceziretü'l Ard olarak adlandırılmakta idi. Her bölge için İmamı temsil etmek üzere bir Hüccca bulunmakta idi. Hüccca görevli olduğu adanın en yetkili görevlisi idi⁶. Toplam olarak on iki, yirmi veyahut yirmi dört hüccet bulunmakta idi. Ancak bu hüccetlerden bazılarının statüsü farklı idi⁷. Kitabü'l-keşf'te belli bir zamanda birçok hüccetin var olduğu ve bunlardan ancak en büyük hüccetin "el-Hüccce el-Kübra"⁸ olduğu belirtilmektedir. İvanow'da hüccelerin sayısı ve fonksiyonlarıyla ilgili şu tahlilleri yapmaktadır: Batini bir karakter taşıyan İsmailî fırkaları arasında da hüccet kelimesi imamın temsilcisi anlamıyla kullanılmıştır. Ona göre Hüccetlerin sayısı 12'dir. Bu rakam ideal olan idi. Ama aktüel olan değildi. Bu hüccetlerin 4'ü İmamın yanında, 8 tane ise her biri bir Cezire'de (kıta-bölgede) çalışırdı⁹. İvanow, bu tarzda çalışan hüccetleri "hüccetin günü" olarak tanımlamaktadır. Ayrıca "hüccetlerin gecesi" olarak isimlendirilen başka bir 12 hüccet bulunduğunu ifade etmektedir. Bu hüccetlerin rütbeleri ise olağanüstü olarak

¹ Ivanow, s. 15-19; Madelung, "İmamet", s. 61.

² Farhad Daftary, s. 159.

³ El-Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, s. 192; Farhad Daftary, s. 159.

⁴ İlyas Üzüm, s. 451.

⁵ İ. Agah Çubukçu, *Gazâlî ve Batıniler*, Ankara 1964, s. 45.

⁶ Kadı el-Numan, *Te'vil el-Da'âlim*, II, ed. M. H. El-A'zamî, Kahire 1967-72, s. 74; III, s. 48-50; İbn Havkal, *Kitab Suretü'l Ard*, ed. J. H. Kramers, Leiden 1938-39, s. 310; H. Corbin, *Cylical Time and Ismaili Gnosis*, tr. R. Manheim-J. W. Morris, London 1983, s. 90-95.

⁷ Nevbâhtî, s. 63 ; el-Kummî, s. 84-85 ;Farhad Daftary, s. 159 ; İlyas Üzüm, s. 451.

⁸ Cafer el Mansur el Yemen, *Kitab el keşf* den aktaran Farhad Daftary, s. 119.

⁹ Ahmed Ateş, s. 341.

düşünülmemekte idi. Buradaki gün ve gece ayrımı İsmâ'îlîler-Karmatîler için farklı bir anlam taşımaktadır. Her şeyin planlandığı “gün” zahiri ve “gece” de Batın'ı sembolize eder. İvanow olağan üstü rütbeli hüccetlerin fonksiyonları, görevleri, hakları ve ayrıcalıkları ile bu iki sınıf arasındaki farklılığın karakteri hakkında da kaynaklarda yeterli bilginin bulunmadığını ifade etmektedir. Hüccetlerin günü döneminde temel olarak ideal bir tarzda çalışmalarda bulunanlar hüccetlerdir. Hüccet er-Rehber İsmâ'îlî propagandasını gerçek bir şekilde yönlendiren, haberleşmeyi sağlayan, anlaşmazlıklarla uğraşan ve bunları merkeze rapor etme gibi görevlerle sorumlu idi. Ayrıca bu hüccelerin merkezi konsülün üyesi olması, normal hüccetlerden farklı görevler yapmış olduğunu da ortaya çıkarmaktadır¹. Hüccet görevli olduğu bölgede en yüksek yetkili görevli olarak yargı yetkisine sahiptir. Bu görevinde kendisine daîler de yardımcı olmaktadır. Hüccet'e işlerinde el-Belağ, el-daî mutlak ve el-daî el-mahdud ya da maksur daîler yardımcı olmaktadır. Bölgelerdeki daîlerin sayısı yukarıda ifade ettiğimiz daîlerle sınırlı değildir. Bazı bölgelerde bu daîlerin sayıları otuzdan fazla da olabiliyordu.² Hüccetlerin her biri belli bir bölgenin sorumluluğunu yüklenmekle merkezi karargâhtaki başkanın bir çeşit yardımcıları idiler³. Kitabü'l-Keşf'teki el-hüccet el-kübra olarak adlandırılan hüccetin İmamın ölümünden sonra yeni İmam olacağı⁴ ifadesi hareketin teşkilat yapısının ipuçlarını vermesi açısından önemlidir. Gizlilik dönemindeki hüccet teriminin bir başka anlama tarzı da gizlilik döneminde ilk İsmâ'îlî-Karmatîler hüccete bir üçüncü anlam daha yüklemişlerdir. Buna göre hüccet, natık ya da İmamın kendi sağlığında atadığı halifesi idi.⁵

Açıklık dönemindeki teşkilat yapısı Ubeydullah'ın 286/899 yılında, kendisinin ve Muhammed b. İsmail'den sonra gelen ataların da İmam olduğunu iddia etmesiyle, İsmâ'îlîler arasında ayrılıkların çıkmasına ve buna bağlı olarak da farklı teşkilatlanma tarzları ortaya çıkmıştır. Ayrılıkların başladığı güne kadar Muhammed b. İsmail'i hüccetleri olarak kabul ediyorlardı ve halkı ona itaat etmeye çağırıyorlardı. Onun adına hareketi idare ediyorlar, onun adına vergi topluyorlardı. Ubeydullah'ın yapmış olduğu reformla halk aracılığıyla gerek duymadan Mehdi-İmam'ın bizzat kendisiyle de irtibat sağlayabilecekti. Bu durum Mehdi adına vergi toplayan onun adına hareket eden daîlerin hareket alanını kısıtlayacak bir

¹ W. İvanow, s. 15.

² Bkz. Farhad Daftary, “The Isma'ili Da'wa outside the Fatimîd Dawla”, *The Institute of Ismaili Studies* 2000.

³ W. İvanow, s. 16.

⁴ Cafer el Mansur el Yemen, *Kitab el Keşf*, s. 119'den aktaran Farhad Daftary, s. 159.

⁵ İbn Hevşeb, *Kitab el Rüşd*, s. 209 aktaran Farhad Daftary, s. 159.

reform idi. Muhtemelen siyasi, idarî ve iktisadî rantın etkisiyle Ubeydullah'ın bu çıkışı merkezi lider statüsündeki bazı hüccetlerce kabul edilmiş önemli bir hüccet topluluğunca da kabul edilmemiştir. Ubeydullah'ın liderlik/mehdi iddiası sonrası Selamiye'den kaçmak zorunda kalışı ve sonrasında Mağrib'te Fatimî devletini kurmasıyla sonuçlanmıştı. Ubeydullah'ın bu çıkışına itiraz eden Hamdan, Abdan, Dindan ve Zikreveyh gibi liderler bağımsız hareket etmeye başladılar. Hatta Zikreveyh İsmâ'îli merkezi olan Selamiye'yi basarak Ubeydullah'ı ve yandaşlarını ortadan kaldırmak için harekete geçti. Fakat Ubeydullah bunu önceden sezindiği için Mağrib'e kaçış için harekete geçmişti. İsmâ'îli hareketi içinde başlayan bu ayrılıklar Hüccet kavramını algılama tarzına da etki etmiştir. Nitekim Hüccet kavramı açık diye tabir ettiğimiz Fatimî döneminde Hüccet, İmam'dan sonra İmam olacak kişiyi tanımlar olmuştur. İmam olacak kişi birkaç yıl hüccet olmadıkça İmam olamaz.¹ Fatimî kullanımında Hüccet'in bir başka anlama tarzı da, gizlenme döneminde "hicab" veya "gizlilik perdesi" ile ilgilidir. Buna göre hüccet Setr (gizlenme) döneminde tehlikeli bir durumda tehdit edilen İmam'a kendisini samimi bir şekilde adayan daî veya daîlerden oluşmaktadır. Bu şekilde Hüccetler İmamın pozisyonuna geçerlerdi ki gerçek İmama gelecek tehlikeleri kendi üzerlerine çekerlerdi². Nitekim Karmatîler döneminde, Hüccet terimi, hüccetlere merkezi liderler tarafından verilen idarî bir sıfat olmuştur. Onların idaresi altında, baş daîler ve daîler hareketi Ortaçağ İslam dünyasında yaymışlardır. Merkez ve taşra teşkilatlanmasında kullanılan bir başka kavram da "Bab"dır. Bab, İsmâ'îli-Karmatî hareketinde idarî bahislerde imamın "bilgeliğinin kapısı" olarak kabul edilmektedir. İsmâ'îlîlerde "bab" aldığı direktifleri da'vet hiyerarşisinde rütbe itibarıyla kendinden sonra gelen hüccetlere iletirdi. Bu manada "bab" davet mertebelerinin en üst mertebesi olan "Daî'd-duat" ile eşdeğer kabul edilmiştir. Fatimî uygulamasında Daî'd Duat, Bab ve Daî-ekber adı verilen ve hemen hemen aynı işlevi gören idarîciler rütbe hüccetlerin üstü³ olarak düşünülmüştür.

¹ W. İvanow, s. 17.

² W. İvanow, s. 18

³ Metin Yurdağünler, "Bab", *DİA*, 2, s. 309; Bkz. Farhad Daftary, "The Ismaili Da'wa outside the Fatimîd Dawla", *The Institute of Ismail Studies*.; H. Corbin, *Cyclical Time and Ismaili Gnosis*, s. 90-95.

İsma'ililerin Mekke ve Kâbe'ye Alternatif Şehir ve Mabet Kurmaları:

Daru'l-Hicr

Irak ve Bahreyn başta olmak üzere; Mısır, Yemen, Şam, Kuzey Afrika ve diğer bölgelerde İsma'îlî ve Karmatîler propagandasında kitlesel bir taban oluşturabilmek için Darü'l-Hicr adı verilen eğitim merkezlerini kurdular. Darü'l-Hicr, kelime olarak sığınma evi veya düşkünler evi olarak açıklayabiliriz. Ayrıca daî konutları için de aynı kavram kullanılmıştır.¹ Darü'l-Hicr, Irak'ta Kufe' nin Sevad bölgelerinde ilk kez Hamdan Karmat tarafından kuruldu. İbn Hevşeb Yemen'de Aden yakınlarındaki Sabr dağı'nın sarp kalelerinden birinde, Ebu Abdullah İdjan, İran'da; 316 yılında Irak Karmatîlerinin reisi el Haris bin Mesud, Basra yakınlarında el-Muvaffakiye'de; Kuzey Afrika'da Mehdiliğini ilan eden Ubeydeullah da Mehdiyye kentinde; Abbasi idaresini uzun bir dönem uğraştıran Karmatî hareketinin en etkili oluşumu olarak kabul edilen Bahreyn Karmatîlerinden Ebu Tahir'de 316'da Lahsa'da birer Daru'l-Hicr yaptırıldılar.² Karmatîlerin sosyal, dinî ve iktisadî yapılanmasını göz önüne aldığımızda Darü'l-Hicr'lerin yalnız sığınma amaçlı kurulmuş olması, sonraki gelişmelerle çeliştiği görülecektir. İlk dönemlerde Daru'l-Hicrler, eğitim amaçlı bir işlev içermekte idiler. El-Muvaffakiye yapılan Daru'l Hicr'in yapılış amacı alternatif bir ibadethane amacı taşımakta idi. Çünkü el-Muvakkakiye'deki Daru'l-Hicr Kâbe'nin bir taklidi ve alternatif bir mabet mahiyetinde idi. Ebu Said'in oğlu düzenli bir şekilde Abbasi şehirlerine seferler yaptı ve kervanlara saldırdı. Hatta Ocak 930'da Mekke'yi işgal etti. Buradan Müslümanlar için özel bir anlamı olan, Hacerü'l-Esved'i aldılar. Ancak 952'de iade etmek zorunda kaldılar. Daru'l Hicre'nin yalnız eğitim amacı ile kullanılmayıp, Karmatî inançlarının hayata geçirildiği bir mekân olarak da kullanıldığını görmekteyiz.

Ekonomik Arka Plan: Vergilendirme

Karmatî liderleri, grubun ihtiyaç duyulan parayı toplamaya başladılar. Başlangıçta Hamdan, Ramazan sonunda bütün Müslümanlardan alınan vergilerden sadakalar, fitreler ve daha sonra eşit bir şekilde ihtida etmiş her kadın ve erkekte bir dirhem aldılar. Kısa bir dönem sonra gençliğe ulaşmış her ihtida edenden bir dinar aldılar. Hamdan, bu vergiyi *hijra veya savaş vergisi* olarak adlandırdı. Bundan hemen sonra Makrizi'ye göre üyelik için (giriş ücreti) yedi dinarlık *Bulgha* diye adlandırılan vergiyi

¹ Geoje, *Les Carmathes Bahrain Et Les Fatimides*, Leiden 1905, s. 103

² İbnü'l-Esir, VIII, s. 136 ; İbn Haldun, III s. 378 ; Geoje, s. 103 ; Taha el-Veli, *el-Karamita*, s. 30-31.

istediler. Hamdan daha da ileri giderek ihtida edenlerin bütün mal-mülklerinin beşte birinin verilmesini istedi¹. *Bulgha* olarak ifade edilen başlangıç vergisi harekete kazandırılan kişinin *ahd* veya *mithak* adı verilen bir yemin töreniyle gerçekleşmekte idi². Ayrıca 12 dinarlık *Necva* adı verilen ve tebliğe muhatab olan kişinin daî tarafından Mevla (Bölge daîsi) ile tanıştırılması esnasında alınan vergidir³. Abdulaziz Duri ve P. Hitti Karmatîlerin ayrıca oranlı vergilerle ferdi mülkiyeti kaldırma yoluna gittiklerini belirtmektedir⁴. Karmatîlerin vergi uygulamasıyla ilk dönem İslam tarihinde ilk kez beşte bir vergi ile tanışılmıştır⁵. Hamdan ve diğer bölge daîleri toplanılan vergilerin beklenen Mehdi-İmam'ın faaliyetlerini yapmasını sağlayacak ekonomik alt yapıyı sağlamak için toplanıldığını propaganda ediyordu.⁶ Hamdan'ın taraftarlarından en büyük isteği ortak fona ait kabul edilen bütün gelirlerin toplanılmasına devam etmektir. Hamdan, yeryüzündeki her şeyin ihtida edenlere ait olduğu için özel mülkiyete ihtiyaç olmadığı düşüncesinin, kuracakları devletin en son aşaması olduğunu açıkladı⁷. Hamdan'ın kontrolü altındaki bölgelere, daîlerini atadı ve buradaki sakinlerin bütün servetleri bu daîlerin gözetimine verildi. Bütün ihtiyaçlar bu mallardan karşılandı⁸. Ayrıca servetin dışarıya çıkışını engellemek için paralarını kurşundan bastırdılar⁹. Bu eşitlik anlayışı Karmatîler arasında yaygınlaştı. Bahreyn Karmatî devleti bu anlayışı yerleştirmeye başladı. İlk etapta sosyal reform ve adalet anlayışında eşitlik yapıldı. Hamdan Fırat'a yakın Kufe Sevad'ında Mahtinbadh diye isimlendirilen bir köyde etrafı duvarlarla çevrili *Dar el-hicre inşa* etti. Çok sayıda insan buraya toplatıldı. Aynı zamanda buraya her türlü eşya ve mallar depolandı.¹⁰ Hamdan'ın başyardımcısı ve ilk dönem İsmailî daîlerinin en önemlilerinden biri olarak kayın biraderi Abdan kabul edilmektedir¹¹. Bağımsızlığın en yüksek derecesinden hoşlanan Abdan Irak'a ve muhtemelen aynı zamanda Güney İran ve Bahreyn'e Zikreveyh b.

¹ Makrizi, *İtti'az*, s. 156-157.

² Farhad Daftary, *A Short History of the Ismailis*, s. 11, 52.

³ Hamadî, s. 42-44.

⁴ Duri, 103; P. Hitti, I, 686

⁵ Shaban, *Islamic History*, II, s. 130; Faiza Akbar, "The Secular of Religious Dissidence in Early İslam: the Case of the Qaramita of Sawad Al-Kufe" *Journal Institute of Muslim Minority Affairs*, Vol., 12/2, July London 1991, s. 384.

⁶ Makrizi, s. 158; Taberi, III, s. 2116.

⁷ Makrizi, s. 156.

⁸ Makrizi, s. 157.

⁹ Duri, s. 102-105.

¹⁰ Makrizi, s. 158.

¹¹ İbnü'l Nedim, I, s. 187-189.

Mihraveyh ve Ebu Said el-Cannabî gibi birçok daîler atadı. Vergiler arasında tasarruf için beklenen Kaim'e şahsi gelirin 5/1'ini içeren çok sayıda vergileri Irak ve diğer bölgelerdeki Karmatîlerden toplanılmakta idi.¹

Yönetim Tarzı ve İkdaniyye Meclisi

İsma'îlî-Karmatî tarihinin dönemlere ayrılması hareketin ideolojisinde de bir takım değişikliklere neden olmuştur. Bu farklılıklar hareketin mehdi imamın fonksiyonun nasıl olması gerektiği, hareketin nasıl olması gerektiği, verginin nasıl toplanacağı hususlarında olmuştur. Bahreyn'de Hamdan Karmat'a bağlı olan Ebu Said Cennabî yaklaşık 900 yılında el-Hasa (el-Ahsa) da, zenci isyanından ayakta kalanların desteğiyle bir Karmatî devleti kurdu. El-Hasa'yı X. yüzyılda ziyaret eden iki İsma'îlî seyyahın vermiş olduğu bilgilere dayanarak Oligarşik ve iştirakçi özellikler arz eden bir devlet teşkilatlanmasını esas aldıkları söylenebilir. Devlet başkanı eşit kimseler arasında başta gelen idi². Bahreyn devletinde bu komite dışında farklı görevleri olan vezirler de bulunmakta idi.³ Karmatî devleti, ahabaplardan oluşan bir komitenin yardımıyla idare ediliyordu. Karmatîler El-Hasa şehrini savaşa hazırlandığı dönemde 20.000 den fazla nüfusu vardı. Bu yapılanmada "altılılar meclisi" doğruluk ve adaletle devlet işlerini yürütüyorlardı. Bu meclis tarım işlerinde çalıştırmak için 30.000 işçiye sahipti. Karmatî toplumundaki fakirler ve borçlular, cemaatin yardımıyla ayağa kalkıyordu. El-Hasa'ya yabancı sanatkârlar geldiği zaman vardığı andan itibaren yerleşmesi için gerekli fonu bulurdu. Fakirlerin evlerinin tamiri devlet giderlerinden alınırdu. Buğday devletin değirmenlerinde parasız olarak öğütülüyordu. Alış-verişler dışarı çıkarılmayan nakdi paralar vasıtasıyla yapılıyordu. Bu meclis sosyal hayatı da düzenledi. Oruç ve namaz gibi ibadetler kaldırıldı. Cami yapılmasına müsaade edilmemekte idi. Yalnız özel müteşebbisler tarafından yapılan tek camii bulunmakta idi. Bu da ehl-i sünnet hacılarının ibadetlerini yapması için yapılmıştı⁴.

Toplum işlerinin yönetiminde de Ebu Said ve onun halefleri yüksek rütbeli memurlarının bazılarında oluşan ve etkili ailelerin temsiline dayanan *İkdaniyye* olarak bilinen bir konsül bulunmakta idi. Ülke yönetiminde özellikle hayati kararlarda konsüle akıl danışılmakta idi⁵.

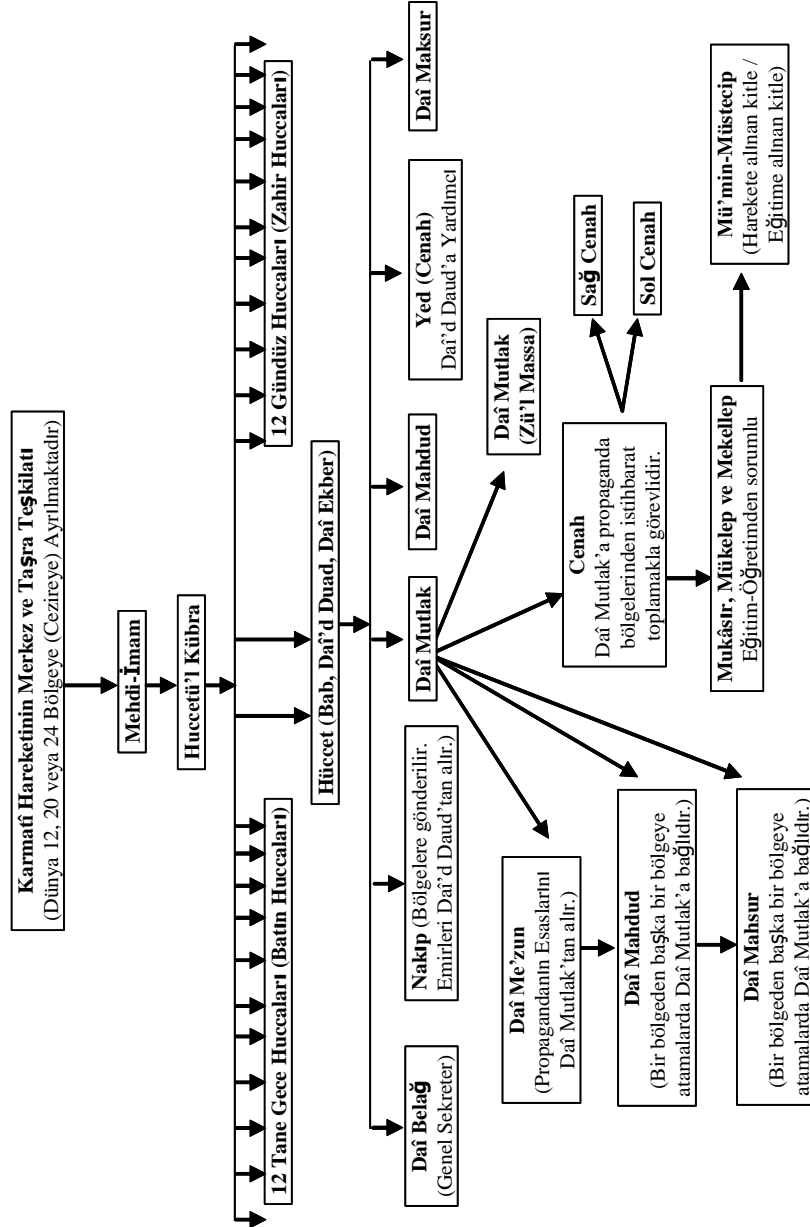
¹ Farhad Daftary, s. 117.

² Nasır-ı Hüsrev, s. 82; Bernard Lewis, *The Origins of İsma'ilizm*, s. 100; Robert Mantran, *İslamın Yayılış Tarihi*, s. 113.

³ İdrisi, *Kitab'ül Uyun*, s. 206'den aktaran De Goeje M. J., *Memoire Sur les Carmathes de Bahrein et Les Fatimides*, Leiden, 1886, s. 131.

⁴ Robert Mantran, s. 113-114; Bahriye Üçok, s. 110.

⁵ Farhad Daftary, s. 119.

Nizariiler ve Hasan Sabbah (1090-1256)

İsmâ'ilîliğin en etkili kollarından biri de Nizariiler'dir. Nizari İsmâ'ilîliği, İsmâ'ilîliğin Alamut dönemi olarak adlandırılabilir. Hareketin ortaya çıkışından kısa bir süre sonra İran ve Suriye'de bir Nizari İsmâ'ilî devletine dönüşmüş olan bu oluşum, Hasan Sabbah tarafından 483/1090'da kurulmuştur. Hareketin faaliyetleri İran'da 654/1256 yılına kadar sürmüştür.

Hülâgü'nün Alamut kalesini almasıyla, hareketin mensupları mevcudiyetlerini İran, Suriye ve Orta Asya'da korumaya çalıştılar. Daha sonra İran'dan Hindistan'a ve Afganistan'a geçerek burada Ağa Hanlar dönemi olarak adlandırdığımız süreç başlatıldı¹. Nizarî İsmâ'ilîleri, Hindistan'da "Hocalar", Pencap'ta "Şemsî" veya "Multanî", Suriye'de İsmâ'ilîyye, İran'da Ağa Han müridleri, Kabil'in kuzey bölgelerinde Ali-İlahîler, Orta Asya'nın doğu bölgelerinde "Mollalar" veya "Mavlaî"² olarak tanınmaktadırlar. Nizarîler hem akîde, hem de siyasi faaliyet bakımından çok etkili olmuşlardır. Nizarîler/Haşhaşiler Selçuklu fütuhâtı sonrasında oluşan içtimaî ve siyasi karışıklıklardan yararlanmaya çalışmışlardır. Bu amaçla *şeyh*, *daî*, *fedaî* ve *murid* adı verilen gruplar aracılığı ile propagandalarını yaptılar. İslam dünyası, Fatimî medreselerinden ve heyetlerinden, sonraları, Alamut'un temsilcilerinden gelen propagandaya mâkul cevaplar vermek için, Bağdat'ta ve diğer şehirlerde büyük medreseler kurdular³.

Hasan Sabbâh Kuzey İran'da, Rey'de doğdu; doğum tarihi bilinmemekle birlikte M. 1052 veya 1053 yılında doğduğu tahmin edilmektedir. Himyerî asıllı olduğunu iddia etmekle birlikte, İranlı kökenlidir. Erken yaşlarda Şî'a'nın On iki İmam Mezhebine intisap etmişti. İbnü'l-Esir, Târîhu'l-Kâmil'inde, Hasan'ın sihir, matematik, astronomi ve diğer ilim dallarında kabiliyetli ve mahir olduğunu ifade eder. M. 1257'de Alamût Kalesi'nin Moğollar tarafından alınmasından sonra buradaki Haşhaşiler'e ait kitap ve vesikaların hemen hemen tamamı yok edildi. Hülâgû Hân, Alamût'u aldıktan sonra Cihân-güşâ'nın tanınmış müellifi,

¹ Hollister, s. 331; M. Hodgson, *The Order of Assassins*, Netherlands 1955, s. 104; Daftary, s. 369-3758; Hamid Algar, "The Revolt of Agha Khan Mahallati and The Transference of the Isma'ili Imamata to India" *Studia Islamica*, Paris 1969, XXIX, s. 55-80; Mustafa Öz, *Nizarî İsmâ'ili Mezhebinde Ağa Hanlar Dönemi*, M.Ü. Sos. Bil. Ens., Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1986.

² Hollister, s. 396; W. Iwanow, "Hoca", *İA.*, 5/1, s. 550-52; Fığlalı, *İtikadi İslam Mezhepleri*, s. 131-133.

³ Ebu'l Fida, *el-Muhtasar fî Ahbarî'l Beşer*, II, Mısır 1907, s. 172; Sadreddin el-Hüseynî, *Ahbarü'd Devleti's Selçukîyye*, çev. N. Lügâl, Ankara 1943, s. 60; İbnü'l Esir, VIII, s. 180; Hasan b. Ali b. İshak et-Tüsi *Nizamülmülk, Siyasetnâme*, terc. M. Altay Köymen, Ankara 1976, s. 21,42; Osman Turan, *Selçuklular Ve İslamiyet*, İstanbul 1971, s. 17; Lewis, "İsmâ'ilîler", *İA.*, s. 1123; Wilferd Madelung, "İsmâ'iliyye" *EF²*, vol., IV, Leiden 1978, s. 198-206 ; Ali Sevim, Sultan Melikşah Dön. Ahsa Bahreyn Seferi, s. 214-215; Abdullah Ekinci, "Selçukluların İslam Dünyasındaki Heterodoks Hareketlerle (İsmâ'ilî-Karmatî) Mücadelesi", *TÜRK DÜNYASI TARİH ARAŞTIRMALARI*, Sayı 163, 203-223 İstanbul 2006;..., "Ortaçağ Ortadoğusu'ndaki Marjinal Hareketlerin (İsmâ'ilî-Karmatî Hareketi'nin) Dönemin İslam Dünyasına Alternatif Sosyal Yaşam Sunma Çabaları", *Bulleten*, TTK Yay., LXIX, Ağustos 2005.

‘Alâ’ü’-d-Dîn ‘Atâ Melik-i Cüveynî’yi, Haşhaşiler’in kütüphanesini incelemesi ve aykırı eserleri yok etmesini emretmiştir. Onun da, sadece Sergüzeşt-i Seyyidinâ isimli kitabı muhafaza ettiği ifade edilir. Bu kitap, Hasan Sabbâh’ın biyografisini anlatmaktadır. Cüveynî, Hasan ve Haşhaşiler ile ilgili olan bölümünü yazarken bu eserden önemli ölçüde faydalandı. Sergüzeşt’e göre, Hasan yedi yaşlarından itibaren bilgili olmaya kararlı ve çok okumaya meraklı bir mizaca sahipti. 17 yaşına geldiğinde, Hasan Emîr(e) Darrâb isimli İsmâ’îlî dâ’îsinden (propagandacıdan) etkilendi. Hasan Sabbah, da’î’den etkilenmesine rağmen, On iki İmam Mezhebine girmemiş, hatta ciddi bir hastalık geçirdiği H. 464 (M. 1071) yılı sonrasına kadar da İsmaili/Seb’iyye hareketine girmediği kaydedilir. Hasan Sabbâh ile ilgili bir başka husus da öğrencilik yıllarında Ömer Hayyâm ve Nizâmü’l-Mülk’ün Nîşâpûr’da arkadaş olmaları ile ilgilidir. Bu üç kişiden herhangi birinin, sonradan başarıya ulaştığı takdirde, diğer ikisine yardım edeceğine dair bir bağlılık yemini yapmış oldukları ile ilgili Nişapur menkıbesidir: Menkıbeye göre, Nizâmü’l-Mülk’den Ömer Hayyâm ve Hasan Sabbâh’ın yardımını isterler. Sözüne sadık kalan, Nizâmü’l-Mülk, Ömer Hayyâm’a Nîşâpûr valiliğini teklif eder. Bununla beraber Ömer, “bir filozof ve mânâ adamı” olarak, onun yerine maaş talep eder ve maaş kendisine ihsan edilir. Sonra Nizâmü’l-Mülk Hasan Sabbâh’a da Rey veya İsfahân valiliğini teklif eder, fakat Hasan kabul etmez. Vezir olmak ümidiyle, Sarayda bir memuriyet talep eder. Nişapur menkıbesi incelendiğinde Nizâmü’l-Mülk’ün, hem ‘Ömer Hayyâm hem Hasan Sabbâh’tan çok daha yaşlı olması dolayısıyla, okul arkadaşı olduğu savı, gerçeği yansıtmamaktadır. Buna rağmen, Nizâmü’l-Mülk’ün Hasan Sabbâh’a yardım ettiği ve ona sarayda bir memuriyet verdiği hususunda şüphe etmek için hiçbir sebep yoktur. Bununla beraber, bazıları, Hasan’ın, yeteneklerini kullanarak Sultânı etkilediğini, Nizâmü’l-Mülk’ü Vezirlik makamından uzaklaştırmak için başarısız bir girişimde bulunduğunu öne sürerler. Diğerleri, Nizâmü’l-Mülk’ün, Hasan’ın kendisinin yerine geçeceği korkusu ile onu Sultânın gözünden düşürdüğünü ifade ederler. Saraydan atılan Hasan, Nizâmü’l-Mülk’ün amansız düşmanı olmuştur. Saraydan ayrılmaya zorlanmasından sonra, Hasan İsfahân’da Re’îs Ebü’l-Fadl’in yanında iki yıl İsmâ’îlî doktrinini eğitimi aldı. Hasan İsfahân’dan M. 1078’de Mısır’a doğru yol aldı. İsmâ’îlî inançları sebebiyle, Hasan Kahire’de iyi karşılandı ve Fâtîmî Halifesi el-Müstansır tarafından büyük ikram gördü. Hasan Sabbah’a Halife, birçok hediyeler verdi. Hasan Mısır’da da saray maiyetince kiskanılması üzerine, Mısır’dan ayrılmak zorunda kaldı. Muhtemelen, Hasan Sabbâh, M. 1080’de İran’a döndü ve daha sonra el-Müstansır ve oğlu Nizâr’ın lehinde “Dâvet-i Cedîde”sini yaymak için

Horâsân, Mâverâ'ü'n-Nehr ve hatta Kâşgar'da propaganda yaptı. Hasan Sabbah, propagandasında Girdkûh ve Türsîz kalelerinin valilerini kendi yanına çekerek başladı; H. 483 (M. 1090) yılında Kazvîn kasabasının 50 mil kadar kuzeydoğusundaki dağlık mevkide yer alan Alamût Kalesini merkez edindi.

Alamut, Deylem dilinde “Kartalın Öğretimi” anlamındadır. İranlı ve Avrupalı birçok yazar, “Kartal Yuvası” diye tercüme etmiştir. Hasan'ın bir müddet Alamût'ta kendisini gizlediği, M. 1124'te ölüm gününe kadar asla onu terk etmediği, Fedailer örgüt yapılanmasının kurallarını ve talimatını yazmak ve dinî eserler telif etmekle meşgul olduğu ifade edilir. Bununla beraber, Nizâmü'l-Mülk'ün üzerine gönderdiği bir kuvvete karşı Alamût'u müdafaa eder. Selçuklu kuşatmasında, Haşhaşiler'in “Fedâî” yani “Kendini Feda Edenler” örgüt elamanları, baş düşmanları Nizâmü'l-Mülk'e darbe indirmek için harekete geçtiler. Bunun için bir Fedâî düşman hatlarını geçtikten sonra, Nizâmü'l-Mülk'ün bulunduğu yere doğru bir sufi kılığına girerek, yaşlı veziri hançerleyerek öldürdü.

Nizari örgütlenmesinin başında, Hasan Sabbah; altında Baş Dâ'î yani Büyük Üstat “Dâ'î'd-Du'ât” bulunuyordu. Dâ'î'd-Du'ât'ın altında “Büyük Dâ'îler” vardı. Bunların her biri bir bölgede görevli olan bölge da'isi idiler. Bu bölge dâ'isinin altında sıradan dâ'îler bulunuyordu. Dâ'îlerin altındakiler Refikler (Yoldaşlar) ve Lâsikler (Taraftarlar) bulunmaktaydı. Bu ikinci derecedekilere hareketin esasları sadece kısmen öğretilirdi. Lâsikler'den sonra Fedâ'îler geliyordu. Haşhaşi Fedaileri üstün dereceli de suikastçılar idi. Bu Fedâ'îler, örgütün sırlarına tamamen vakıf değillerdi. Fedâ'îler cesaretli, yorulmaz azim ve sonsuz sabır gibi özelliklere sahiptiler. Fedâ'îlerin, Salâhaddîn Eyyubi hariç, kurbanlarından hiçbiri kaderlerinden kaçamamışlardır. Nizariler'e ait köy ve toprakları tahrip etmiş olan Horâsân Valisi Orhân, Gence dışında üç Fedâ'î tarafından öldürüldü. Nizariler, her zaman hasımlarını öldürmediler; bazen de, korkunç büyük korku ile yaptırmak istediklerini yaptırabildiler. Meselâ, Sultân Sancar Nizariler'e karşı mücadele başlattığında, bir sabah çadırının hemen yanında yere saplanmış bir hançer gördü. Sonra Hasan Sabbâh'tan: “*Sana karşı iyi niyetli olmasaydık, hançeri yere değil, kalbine saplayabilirdik*” şeklinde bir pusula aldı. Kısa bir süre sonra, Sancar'ın kardeşi Muhammed esrarengiz şekilde öldürüldü. Benzer bir olay, Suriye Nizarilerine karşı mücadele ettiği zaman, Halep Emîri Nûrû'd-Dîn'in başına geldi. Sancar gibi Nûrû'd-Dîn, basiretin, cesareten sayıldığına hükmetti ve mücadeleden vazgeçti. Ayrıca İmâm Fahrü'd-Dîn Râzî, kendisinin gizli bir İsmâ'îlî olduğu yolundaki bir ithamı yalanlamak için, açıkça onları ve İsmâ'îlîleri lânetlemeye başladı. Çok geçmeden öğrencilerden biri, İmâm yalnızken uzun bir hançeri kınından

çıkarak, Nizarileri lânetlememesi için tehdit etti. Ortaçağ İslam dünyasında, Nizarilerin etkinliklerinin artmasını mümkün kılan iki ana faktör vardı. Biri Selçuklu Sultanı Melikşâh'ın 1092'de ölümünden sonra oluşan kaosla, diğeri ise Selçuklu prenslerin Berkyâruk ile Muhammed arasındaki saltanat mücadelesidir. Melikşâh, Nizâmü'l-Mülk'ün Nizariler tarafından katledilmesinden birkaç hafta sonra, 1092'de çok ani olarak ölmesi, onlar tarafından zehirlenmiş olma ihtimalini gündeme getirmiştir. Bu durum, Nizarilerin Alamût ve diğer kalelerinden çıkarmak için yapılabilecek çalışmaları sekteye uğrattı. İkinci olarak, 1097'de Haçlı Seferleri'nin ortaya çıkması, Hasan Sabbâh'ın Suriye'ye özel görevliler göndererek oradaki İsmâ'îliler arasında birçok taraftar kazandıktan ve bazı dağ kalelerini ele geçirdikten sonra, hareketin Suriye kolunu kurmasına zemin hazırladı. Hasan Sabbâh'ın ilk iki halefi Büzürg-Ümmîd ve oğlu Muhammed zamanında, aynı acımasız siyasete devam edildi, iki 'Abbâsî Halifesi el-Müsterşid ve halefi er-Râşid Billâh dâhil, birçok idareci, Fedâ'iler tarafından öldürüldü. Muhammed'in 1162'de ölümünden sonra, Hasan Büyük Üstat İmâm ilân edildi. 12. Yüzyıl İslam dünyasının en temel problemlerinden biri Alamut ve Suriye Nizarileri faaliyetleri olmuştur. Dağın Efendi: Râsidü'd-Dîn Sinân 1169'da Nizarilerin Suriye kolunun büyük üstadı oldu. Ebü'l-Hasen Râşidüddîn Sinân b. Selmân (Süleymân) b. Muhammed el-İsmâ'îlî el-Basrî (ö. 589/1193) VI. (XII.) yüzyılın son yarısında Suriye'nin çeşitli bölgelerindeki kalelerde varlığını sürdüren Nizârî İsmâ'îlî cemaatinin önde gelen dâisi ve lideridir. 520'li (1126) yıllarda Basra yakınlarında Vâsıt yolu üzerindeki Akrüssûdân köyünde İmâmiyye Şîası'na mensup bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Basra'da tahsilini tamamladıktan sonra genç yaşta Nizârî İsmâ'îliyye'ye intisap etti. Nizârîyye doktrini hakkında sağlıklı bilgi edinmek için Nizârî Devleti'nin merkezi olan Alamut'a gitti. Burada İsmâ'îlî doktrinlerini, İhvân-ı Safâ'nın Risalelerini ve diğer bazı eserleri inceledi. Bu arada Hasan Sabbâh'ın İskenderiye'den getirttiği II. Hasan Alâ Zikrihisselâm ile yakın dostluk kurdu. II. Hasan 567 (1172) yılında Nizârî Devleti'nin imamı olunca Râşidüddin'i cemaatin işlerini düzenlemesi için Suriye'de görevlendirdi. Bölgede Musul, Rakka, Halep gibi merkezlerini dolaştıktan sonra Suriye'nin merkezindeki Cebelü bahrâ mevkiinde Nizari kalelerinin bulunduğu Kehf'e gelip yerleşti. Mahallî Nizârî grupları arasında İsmâ'îlî âlimi ve devlet adamı olarak büyük şöhret kazandı. Suriye'deki kalelerde varlığını sürdüren Nizârîler'in yönetimini üstlenmiş olan Şeyh Ebü Muhammed'in ölümü üzerine Râşidüddin Sinân, Alamut'taki Nizârî imâmeti tarafından Suriye'deki Nizârîler'in başdâisi tayin edildi.

Râşidüddin bu dönemden itibaren Kehf, Masyaf ve Kadmûs kalelerinde ikamet etmekle birlikte Nizârî toplumunu yeniden yapılandırmaya ve Cebelü bahrâ'da mevcut Nizârî kale ve müstahkem mevkilerini güçlendirmeye, Rusâfe ve Havâbî kalelerini de tamir ettirerek daha güvenli hale getirdi. Bu arada bölgedeki Hristiyan tarikatlarından Hospitalier mensuplarına ait Merkab yakınlarındaki Ulleyka Kalesi'ni ele geçirdi. Nizârî davetini yaymak amacıyla oluşturulan Fedailer teşkilatının geliştirilmesi için büyük çaba harcadı. Râşidüddin Sinân, Suriye ve Mısır'ı ilgilendiren politikalarda diplomatça rol oynadı. Haçlılar, Zengîler ve Selâhaddîn-i Eyyûbî ile karmaşık ve değişken anlaşmalara girdi. Nizârî toplumu Hristiyan Hospitalier ve Templier tarikatlarının baskı ve tehdidi altında bulunuyordu. Cemaatini muhtemel tehlikelerden korumak amacıyla güçlü hasımları tarafından istenen yıllık vergileri aksatmadan ödeyen Sinân baştan beri Haçlılar ile barış anlaşma yapma teşebbüslerinde bulunmuş, 569 (1173-74) yılında Kudüs Latin Devleti'yle uzlaşma sağlamak için Kral I. Amalric'e bir elçi göndermişti. Nûreddin Zengî'nin 569'da (1174) ölümünden sonra bölgede hâkimiyet kuran Selâhaddîn-i Eyyûbî ile karşı karşıya geldi. Nizari başda'isi 570-571 (1174-1175) yıllarında Selâhaddîn'i öldürtmek için fedâiler gönderdiyse de bir sonuç alamadı. Salâhaddîn iki kere fedâîlerin hançerlerine maruz kaldı, ikinci suikasttan sonra, Nizarilerle anlaşmak zorunda kaldı. Nizari fedailerinin kurbanlar arasında Abbasî halifesi Müsterşid'in yanı sıra Kudüs Latin kralı I. Conrad da vardı. Bu suikastları gerçekleştiren isimlerse Alamut Kalesi'ndeki 'şeref listesi'ne kaydediliyordu!

Râşidüddin Sinân, Suriye Nizârî İsmâilî nezdinde itibar görmesi, merkezi imamlık olan Alamut'ta pek hoş karşılanmadı. Bu durum onun, Alamût'un Büyük Üstadından bağımsız olmasını mümkün kıldı. İranlı Nizariler, onu öldürmek istediler ama başarılı olmadılar. Çünkü Reşidü'd-Dîn gizli bir servis ve bir güvercin postası tesis etti. Aynı dönemde Alamût Nizarilerinin başında Hasan 'Alâ Zikrihi's-Selâm'ın oğlu Muhammed 1165'ten 1210'a kadar Büyük Üstat olarak bulunmaktaydı. Muhammed'in yerine geçen oğlu Celâlü'd-Dîn, babası hayattayken bile, ehl-i sünnete geri dönme eğilimi göstermişti; Büyük Üstat olunca, Celâlü'd-Dîn açıkça buna teşebbüste bulundu ve taraftarlarını kendisine uymaya ya ikna etti ya da zorladı. Celâlü'd-Dîn'e, bu uygulamalarından ötürü "Nev-Müsülmân" lâkabı verildi. Celâlü'd-Dîn, Moğol tehlikesinin ilk farkına varan kimse idi. Cengiz Hân'a, bağlılığını bildirme amacıyla elçiler gönderdi. Celâlü'd-Dîn 1220'de ölünce oğlu 'Alâ'ü'd-Dîn dokuz yaşında Büyük Üstat olunca, Nizariler sünnî olma iddiasından tamamen vazgeçtiler. 'Alâ'ü'd-Dîn'in, kaptırmalı mizacı ve delilikle birleşmiş tuhaf hâli, Haşhaşiler'in giderek

zayıflamasına neden oldu. Aynı zamanda M. 1238'de, Moğolların tehditkâr istilâsı başlamıştı. Buna rağmen fedâ'îlerin korkutucu gücü devam ediyordu. Fedailerin ünü, Moğollar'ın Büyük Hânı Mengü'ye ulaşmıştı. Mengü, bir gün sarayında, Kazvînli Kadı Semsü'd-Dîn'in bir zırh giymiş olarak huzuruna girdiğini gördüğü zaman son derece etkilenmişti. Bu zırhı niçin giydiğini sorunca, Kadı, cevaben Nizarilerin hançerlerinden korunmak için giydiğini söyledi.

M. 1255 yılında, deliliği iyice artan 'Alâ'ü'd-Dîn gözdelerinden biri tarafından öldürüldü. Yerine Rüknü'd-Dîn geçti. Mengü'nün kardeşi Hülâgû Hân, Moğollar'ın, Abbâsî Halifeliğini yıkmak için batıya ilerlemeden önce Nizarileri de 1256 sonbaharında ortadan kaldırmak için ilk adımı attı. Hülâgû ve ordusu, Rüknü'd-Dîn'i teslim olmaya davet ettiler. Rüknü'd-Dîn, kendisine ait Meymûn-Diz kalesinde Moğol kuvvetlerince muhasara edildi. Rüknü'd-Dîn, hayatının başışlanacağına dair söz alınca Hülâgû'ya teslim oldu. Rüknü'd-Dîn, Hülâgû nüfuzu altında, Moğol kuvvetleriyle birlikte dolaşmaya ve diğer kalelerini teslim etmeye zorladı. Bu kalelerden Alamût, Girdkûh ve Lamsir mukavemet gösterdiler. Bununla beraber, 1257 yılı başlarında bütün kaleler alındı ve tahrip edildi. Alamût Nizarilerinin iktidarı sona erdi. Rüknü'd-Dîn ise, Mengü'nün emriyle sonunda idam edildi, taraftarları ya öldürüldü veya Cüveynî'nin ifadesiyle, "Yahudiler gibi dağıtıldı." Suriye Nizarileri, Moğolların elleriyle yok edilmekten kurtuldularsa da, 1265'te Mısır Sultânı Baybars'ın haraç veren tâbileri olarak, tedricen önemsiz bir hâle düştüler. İslam dünyasında İsmâ'îlîler, var olmaya devam etti ve Hindistan, Suriye ve Afrika'da birçok taraftara sahip olan hareket, bugüne kadar da mevcudiyetini korumuştur. Bugün İsmâ'îlîler'in sadece unvanca başkanı olan Ağa Hân, Alamût'un son Büyük Üstadı Rüknü'd-Dîn Hürsâh'ın doğrudan doğruya neslinden gelen biridir.¹

Fedailerin Öldürdükleri Bürokratlar ve İlim Adamları

Selçuklu sultanı Melikşah 38 yaşında iken 20 Kasım 1092'de zehirlenerek öldü.

Nizamü'l-mülk suikastçi bir Batınî tarafından öldürüldü.

Nişabur hatibi Ebu'l-Kasım b. İmâmü'l-Haremeyn, Nişabur'da Batınîler tarafından öldürüldü. (1098-1099).

¹ Bkz. Abdullah Ekinci & Hüseyin Günarşlan, *Activities of Islamic Heterodoxy in Europe and America: The Example of Aga Khans in Portugal and the Canada* Edited by William Sayers & Zeki Tastan, *History, Literature and Society: Selected Article*, Published by AGP Research, London & Istanbul 2016.

Nizamü'l-mülk tarafından sık sık ziyaret edilen Ebû'l-Muzaffer b. el-Hucendî Rey'de 1102-1103'de halka vaaz verdikten sonra kürsüden inerken bir Batınî tarafından öldürüldü.

Sultan Berkjaruk'un annesi Zübeyde Hatun'un veziri Abdurrahman Sümeiremi bir Batınî tarafından öldürüldü.

4 Eylül 1100'de iki Batınî İsfahan, şahnesi Emîr Bilge Sermez'i böğründe hançerleyerek öldürdü.

Nizamü'l-Mülk'ün en büyük oğlu Fahrü'l-Mülk Ebû'l-Muzaffer Ali, 11 Eylül 1106'da öldürüldü.

Musul hakimi Kasımüddeve Aksungur el-Porsukî, 25 Kasım 1126 Cuma günü namaz esnasında Batınîlerin suikast girişimi neticesinde hayatını kaybetti.

Sultan Sencer'in vezirlerinden Ebû Nasır Ahmed Kaşanî Batınîlerin kendisine düzenlediği bir suikast sonucu öldürülmüştür.

Dımaşk hâkimi Tâcü'l-Mülûk Börü b. Tuğtekin iki Batınî fedaisi tarafından bir suikast sonucu öldürüldü.

Sultan Sencer'in yakın adamlarından El-Mukarreb Cevher 1139'da yatağında komplo sonucu öldürüldü.

Vezir Kemalü'l-Mülk Ali b. Ahmed es-Sümeiremi Batınîlerin kendisine yaptığı bir suikast sonucu öldürüldü.

Sultan Mesud döneminde Batınî suikasti sonucu öldürülen kişilerden biri de Abbasi halifesi Müsterşid Billah'tı.

Melik Davud Tebriz bölgesinde naibliğini sürdürmeye çalışırken, Batınîlerin kendisine karşı girişmiş oldukları komplo neticesinde hayatını kaybetti.

Vezir Cenahüddeve el-Hüseyn b. Aytekin Halep'te üç Batınî tarafından saldırıya uğrayarak öldürülmüştür.

3 Şubat 1106'de Efamiye Kalesi Reisi İbn-i Mülaib Şîî kadı Ebu'l-Feth es-Serminî tarafından yatak odasında öldürülmüştür.

Kaynakça

- Abdurrahman Bedevî, *Mezâhibü'l İslamiyyin*, II, Beyrut 1973.
Akbar, Faiza, "The Secular of Religious Dissidence in Early İslam: the Case of the Qaramita of Sawad Al-Kufe" *Journal Institute of Muslim Minority Affairs*, Vol., 12/2, July London 1991, s. 384.
Algar, Hamid, "The Revolt of Agha Khan Mahallati and The Transference of the İsmâîli Imamata to India" *Studia Islamica*, Paris 1969, XXIX, s. 55-80;
Bağdadî, *el-Fark*, s. 169; amlf., *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. E. Ruhi Fığlalı, İstanbul 1979, s. 253;

- Corbin, H., *Cyclical Time and Ismaili Gnosis*, tr. R. Manheim-J. W. Morris, London 1983.
- Daftary, Farhad, "The Isma'ili Da'wa outside the Fatimîd Dawla", *The Institute of Ismaili Studies* 2000.
- Ekinci, Abdullah & Günarslan, Hüseyin, *Activities of Islamic Heterodoxy in Europe and America: The Example of Aga Khans in Portugal and the Canada* Edited by William Sayers & Zeki Tastan, *History, Literature and Society: Selected Article*, Published by AGP Research, London & Istanbul 2016.
- Ekinci, Abdullah, "Karmatîlerin Alternatif Sosyal Yaşam Sunma Çabaları", *Uluslararası Asya ve Afrika Çalışmalar Kongresi*, Eylül Ankara 2007.
- , "Karmatî Terimine Dair Düşünceler", *Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi e-dergi*, Ankara 2003.
- , "Orta Doğu Heterodoksisine Dair Düşünceler (Harici, Şii ve Karmatî Kavramları)", *Birinci Orta Doğu Semineri (Kavramlar Kaynaklar ve Metoloji)*, *Birinci Orta Doğu Semineri*, Fırat Üniversitesi, Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 319–327, Elazığ 2004.
- , "Selçukluların İslam Dünyasındaki Heterodoks Hareketlerle (İsmâ'îlî- Karmatî) Mücadelesi", *Türk Dünyası Tarih Araştırmaları*, Sayı 163, 203–223 İstanbul 2006.
- , "İhşidilerin Suriye-Filistin Bölgesinde Hâkimiyet Kurma Mücadelesi", *Fırat Üniversitesi*, *Orta Doğu Dergisi*, Cilt I, Sayı I, 35–53, Elazığ 2003.
- , "Ortaçağ Ortadoğusu'ndaki Marjinal Hareketlerin (İsmâ'îlî- Karmatî Hareketi'nin) Dönemin İslam Dünyasına Alternatif Sosyal Yaşam Sunma Çabaları", *Belleten*, TTK Yay., LXIX, Ağustos 2005.
- , "Ortadoğu'da Ortaya Çıkan Fikir Akımları (8-10. Yüzyıllar)", *Orta-Doğu Araştırmalar Dergisi*, I, Sayı II, 61-77, Elazığ 2003.
- , "Ortadoğu'da Ortaya Çıkan Heterodoks Akımların Tarihsel Arka Planı", *Türk Dünyası Tarih Araştırmaları*, Sayı. 141, 83–98, İstanbul 2005.
- , "Ortadoğu'nun Derin Akıntısı Şii Hilali", *Star Gazetesi*- Açık Görüş 19.Şubat. 2012.
- , "The Struggle of Sadjids Against The Marşinal Groups of Middle East In Middle Ages", *Archiv orientální, Oriental Archive*.2006

- , *Ortadoğu'da Marjinal Bir Hareket; Karmatîler (Siyasi, Sosyal Ve İktisadi Faaliyetleri/Ortadoğu'da İlk Sosyalist Yapılanma)*, Odak Yayınevi, Ankara 2005.
- El-Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, Gazâlî, *Bâtuniliğin İç Yüzü*, çev. Avni İlhan, Ankara 1993.
- Geoje, *Les Carmathes Bahrain Et Les Fatimides*, Leiden 1905, s. 103
- Hasan İbrahim Hasan, *Tarih el-Düvele el-Fatimiye*, Kahire 1964.
- Hollister, J. N., *The Shia of India*, London 1953.
- İbn Havkal, *Kitab Suretü'l Ard*, ed. J. H. Kramers, Leiden 1938-39.
- İvanow, W., "İsma'ilîs and Qarmatians", *Journal Royal Asiatic Society*, Bombay Branch, 1940.
- , *The Rise of The Fatimids*, Bombay 1942.
- , *The Alleged Founder of İsma'ilîsm*, II, Bombay 1940.
- Lewis, Bernard, *The Origins of İsma'ilîs*, Cambridge 1940.
- Madelung, Wilferd, "İsma'iliyye" *EF*., vol., IV, Leiden 1978.
- Makrizî, *İtti'azü'l Hunafa*, Kahire 1967
- Mustafa Galib, *Tarihu'd-Da'veti'l İsma'ilîyye*, Beyrut 1965.
- Öz, Mustafa, Nizarî İsma'ili Mezhebinde Ağa Hanlar Dönemi, , *M.Ü. Sos. Bil. Ens., Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul
- Taha el-Veli, *el-Karamita*, s. 30-31.
- Yurdagüner, Metin, "Bab", *DİA*, II, s. 309